

Ontbinding van concessionele kredieten binnen het OESO-gebied

Catrinus Jepma en Eugène Kock¹

In het internationale overleg komt steeds weer het thema naar voren in hoeverre voor ontwikkelingssamenwerking bedoelde middelen mogen worden ingezet voor exportbevordering. De laatste jaren lijkt sprake te zijn van een toenemende belangstelling voor dit onderwerp (zie ook de onlangs gevoerde discussie in *Openbare Uitgaven*, 1993, nr. 3-5). De vraag daarbij is met name of het mogelijk is een formule te vinden waarbij de doelstelling van ontwikkelingssamenwerking verenigbaar is met die van exportsteun, de zogenaamde gebonden hulp. Hierna zal eerst in algemene zin op het vraagstuk van (ont)binding worden ingegaan, en zullen de gevolgen van ontbinding op OESO-schaal worden aangegeven. Daarna zal worden ingegaan op het recent overeengekomen Helsinki-pakket dat als een fundamentele doorbraak kan worden beschouwd bij de discussie omtrent de verenigbaarheid van exportsteun en ontwikkelingssamenwerking. Tevens zal de houding van Nederland inzake (ont)binding aan bod komen. Op deze wijze zal een overzicht worden geschetst van de belangrijkste feitelijke en conceptuele ontwikkelingen en de veranderingen in het beleid om hulp en exportbevordering te verenigen. Dit gebeurt vanuit de vraagstelling hoe men in de praktijk erin kan slagen om met één beleidsinstrument gelijktijdig twee ogenschijnlijk strijdige doelstellingen, ontwikkelingssamenwerking en exportbevordering, te realiseren.

¹ Catrinus Jepma is verbonden aan de Economische Faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen/Open Universiteit; Eugène Kock studeerde onlangs af als algemeen econoom op dit onderwerp aan de Rijksuniversiteit Groningen. De auteurs bedanken Peter Kraneveld, Trade Directorate OESO, voor zijn nuttige commentaar. Dit artikel is mede gebaseerd op een studie ten behoeve van de OESO, 1993a, en op Jepma, 1994a.

1. Gebonden hulp in het OESO-gebied

Bij officiële ontwikkelingshulp (ODA) kunnen drie categorieën van formele binding worden onderscheiden, namelijk gebonden, partieel ontbonden en ongebonden. Gebonden ontwikkelingshulp impliceert dat aanbesteding van goederen en diensten in het donorland aan het hulp-ontvangende land is opgelegd. Bij partieel ontbonden hulp dient aanbesteding van goederen en diensten plaats te vinden in de donor-economie of een aantal geselecteerde ontwikkelingslanden. Bij ongebonden hulp is het ontvangende land vrij in de besteding van de ontvangen middelen. Concessionele (ook wel zachte) leningen onderscheiden zich van commerciële exportkredieten door een lagere rente, een langere looptijd en een aflossingsvrije periode (IOV, 1990, p. 33). 'Associated financing'-transacties ten slotte, bijvoorbeeld in de vorm van gemengde kredieten, worden gekenmerkt door het combineren van giften of hulpkredieten met officiële export- of commerciële kredieten, en wel zodanig dat een van beide elementen of het hele pakket (partieel) gebonden is. De beschikbaarheid van het concessionele element (het hulpgedeelte) is afhankelijk van het accepteren van het bijbehorende niet-concessionele element.²

In tabel 1 is voor de meeste Westerse donoren over 1988-1991 aangegeven hoeveel gebonden hulp zij hebben toegezegd en in welke mate daarbij sprake was van 'associated financing' (AF); tevens zijn de officiële bindingspercentages weergegeven. Hieruit blijkt allereerst dat de gebonden hulp binnen het OESO-gebied een aanzienlijk bedrag vertegenwoordigt, in gulden tussen de 25 en 30 miljard per jaar. Ten tweede valt echter op dat het bedrag aan gebonden hulp de neiging heeft af te nemen, temeer daar vrij algemeen wordt aangenomen dat de omvang van de gebonden hulp over 1991 vrij fors opwaarts is beïnvloed vanwege het Helsinki-pakket dat in 1992 van kracht is geworden (zie ook hierna). Corrigeert men hiervoor, uitgaande van de schatting van deze eenmalige verschuiving van \$6 à 7 miljard (Export-Import Bank of the U.S., 1993, pp. 5-8), dan zou de structurele omvang van de gebonden hulp over 1991 op een bedrag van ca. \$8 à 9 miljard uitkomen.

Daarnaast laat de tabel zien dat gedurende de meest recente jaren waarover statistische informatie beschikbaar is de bindingspercentages duidelijk lager waren, rond de 25% voor de totale groep van DAC-landen³, dan in de

² Voor de officiële definities van (on)gebonden ontwikkelingshulp, 'associated financing' en concessionaliteit zie OESO, 1992b, 22-30.

³ DAC (Development Assistance Committee) is de Commissie voor Ontwikkelingssamenwerking van de OESO. Met uitzondering van Griekenland, IJsland en Turkije zijn alle OESO-landen lid

jaren daarvoor (35 à 40%). Tenslotte geeft de tabel aan dat het bedrag dat gemoed is met 'associated financing' ruwweg een vijfde deel uitmaakt van de gebonden hulp committeringen.

Donor	Gebonden hulp committering (\$ miljoen)								Gebonden hulp als % van bilaterale ODA committeringen			
	1988		1989		1990		1991		1988	1989	1990	1991
	Totaal	AF	Totaal	AF	Totaal	AF	Totaal	AF				
Australië	196	126	321	266	305	179	140	87	19.3	49.6	49.2	26.2
België	217	27	-	-	-	-	-	-	46.7	-	-	-
Canada	853	196	566	166	515	304	424	27	41.8	28.4	25.8	22.8
Denemarken	175	-	132	-	315	-	241	-	27.2	26.9	52.6	36.7
Duitsland	1588	-	1429	-	1408	-	1305	-	32.8	31.1	24.0	25.0
Finland	286	22	437	61	259	135	427	142	67.6	68.6	40.0	52.1
Frankrijk	2992	1928	3058	1600	2238	414	2598	892	40.5	38.6	26.7	32.7
Ierland	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Italië	1804	160	1838	398	1032	63	2441	1169	57.8	73.9	48.7	73.8
Japan	4101	-	2140	-	2382	-	2132	-	33.3	27.2	23.3	23.6
Nederland	707	61	610	32	432	20	47	-	38.3	34.4	19.8	2.8
Nieuw Zeeland	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Noorwegen	106	21	101	25	107	19	220	76	32.3	22.9	16.9	29.5
Oostenrijk	242	18	301	-	142	-	246	-	69.7	73.8	42.2	66.1
V.K.	1094	853	788	263	661	387	650	387	49.6	41.6	29.9	24.2
V.S.	2434	-	2592	-	2942	-	2910	-	30.7	32.9	14.4	18.0
Zweden	275	118	1216	728	158	157	59	59	23.9	70.2	10.9	4.4
Zwitserland	169	-	233	76	262	72	492	283	32.6	41.9	39.6	40.2
DAC Totaal	17240	3530	15762	3615	13156	1750	14332	3112	36.9	37.7	22.3	26.4

Bron: DAC Secretariaat.

Hoewel de officiële cijfers dus een daling in binding suggereren, laten deze cijfers niet alle informatie zien. Pessimisten wijzen op de grote stijging in het volume van hulp dat kan worden beschouwd als exportsteun (IOV, 1990, pp. 83). Zij wijzen daarbij op de forse daling in de verstrekte netto exportkredieten van \$18 miljard in 1981 tot ongeveer \$4,5 miljard in 1990, en stellen dat dit gat werd opgevuld door middelen uit ontwikkelingsbudgetten. Terwijl in 1981 volgens de OESO zo'n 20% van de ODA-budgetten als exportsteun kon worden beschouwd, wordt nu het merendeel van de netto exportkredieten gefinancierd uit hulp gelden (OESO, 1992a). Beide ontwikkelingen hebben het vermoeden doen rijzen dat de (gebonden) ontwikkelingshulp geleidelijk aan de rol van de exportkredieten is gaan overnemen.

Bij de interpretatie van deze gegevens dient te worden bedacht dat de officiële DAC-statistieken over de mate van binding van de hulp gebaseerd zijn op opgaven van de landen. Men mag aannemen dat dit in het algemeen leidt tot een neerwaartse vertekening. Donoren staan liever niet te boek als landen waar de ontwikkelingshulp sterk aan exportbevordering is gebonden. Bovendien zegt het bindingspercentage in de praktijk niet alles. Ook zonder formele binding kunnen projecten zo worden geformuleerd dat vooral nationale bedrijven kans op de order maken. Daarnaast binden ontvangende landen hun hulp nogal eens vrijwillig. Deze informele binding komt niet in de statistieken voor en kan ontstaan door onderliggende afspraken tussen donor, ontvanger en leverancier om het project onderhands aan te besteden. Voorts kan informele binding ontstaan indien het hulpbeleid van de donor wordt gericht op sectoren waar het eigen bedrijfsleven een sterke concurrentiepositie heeft. De mogelijkheid voor informele binding van hulp neemt toe indien de donor zijn hulpbeleid richt op landen waar het traditioneel sterke (handels)banden mee heeft, zoals voormalige koloniën. Ook kan informele binding resulteren uit hoge informatie- en 'tender'-kosten, gemakzucht en beperkende aanbestedingsprocedures.

Het feit dat hulp ongebonden is, betekent nog niet dat deze in een ander land besteed wordt. In vele landen is het gebruikelijk om een haalbaarheidsstudie voor een project te binden, waardoor de uitvoering van het project vrijwel automatisch in eigen land wordt aanbesteed, terwijl deze uitvoering formeel ongebonden is. Donoren slagen er zo in de kans op exportcontracten bij ontbonden hulp te vergroten door intensieve bemoeienis bij de voorbereidende fase van de projectcyclus. Dit alles zorgt ervoor dat de mate van feitelijke aanbesteding in het donorland groter is dan de mate van binding.

Bovengenoemde oorzaken zijn er de aanleiding voor dat meer en meer behoefte bestaat aan systematische informatie omtrent de feitelijke retouropdrachten als gevolg van concessionele leningen voor het bedrijfsleven in het donorland. Thans bestaat hierover slechts wat verspreide informatie, vooral omdat de openhartigheid op dit punt van de kant van de verschillende donoren nogal uiteenloopt. Op basis van de beschikbare informatie⁴ ontstaat de indruk dat in het OESO-gebied tussen de 50 en 80% van de gebonden (formeel en een schatting voor informeel) hulp gewoonlijk toch in het donorland wordt aanbesteed. Als daar nog de multilateraal gefinancierde hulp en ongebonden hulp van andere donoren aan toe worden gevoegd, kan in een aantal gevallen dit percentage boven de 100% uitkomen - er wordt

⁴ Zie bijvoorbeeld Burghard en Lembke, 1992; Jepma, 1991a en 1994a; Malek e.a., 1986; Randel en German, 1993.

meer in een donorland aanbesteed dan er aan hulp door die donor is verstrekt.⁵ Onlangs kwam het VNO (Internationale Samenwerking, 1994, p. 19) tot een terugvloeiingspercentage van 30% van de Nederlandse bilaterale hulp. Hoebink hield het op 50%, terwijl interne berekeningen van DGIS hoger uitvallen. Nederland zou minder van zijn bilaterale hulp terugverdienen dan bijvoorbeeld Frankrijk (70%), maar meer dan Zweden en Denemarken (40%).

2. Economische argumenten

In de discussie over de relatie tussen hulp en exportsteun lijken de economische argumenten over het algemeen wel te zijn uitgekristalliseerd. Deze komen erop neer dat het gebruiken van ontwikkelingshulp met het oog op nationale exportsteun, los van de bezwaren hiervan uit ontwikkelingsoogpunt, kan worden beschouwd als een over het algemeen dure en kostenineffectieve vorm van protectie. Alle algemene bezwaren tegen protectie, zoals het risico van concurrentievervalsing, prijsopdrijving en verstarring, de kans op distorsies door de ongelijke behandeling en de maatschappelijke kosten van 'rent-seeking', gelden ook hier.

Uit een door Jepma (1991b) uitgevoerde studie ten behoeve van DGIS over ontbinding van hulp van landen van de Europese Unie bleek dat de totale kosten van bilaterale binding voor de EU-donoren gezamenlijk, als gevolg van verminderde kosteneffectiviteit van hulpbudgetten, ongeveer Fl.2 miljard bedroegen. Op basis van uit de literatuur verzameld materiaal kon worden berekend dat de jaarlijkse directe bindingskosten voor de ontvangers ook ongeveer Fl.2 miljard bedroegen. De indruk dat de jaarlijkse bindingskosten van de hulpbudgetten van EU-donoren in de zelfde orde van grootte zijn als de jaarlijkse directe kosten voor de ontvangers, ongeveer Fl.2 miljard suggereert dat in zoverre binding een 'rent' creëert voor het nationale bedrijfsleven, deze rent niet wordt doorgegeven aan de ontvanger, maar grotendeels in het beschermde bedrijfsleven blijft hangen. Een 'rent' kan bijvoorbeeld ontstaan doordat prijsniveaus voor leveranties in vergelijking tot prijzen voor soortgelijke goederen bij volledige mededinging gestegen zijn.

In feite verstrekt de overheid door het creëren of bevorderen van gebonden hulp een soort 'subsidie', opgebracht door de belastingbetaler, aan het eigen bedrijfsleven voor export naar ontwikkelingslanden. Analoog aan reguliere exportsubsidies zal ook binding de nationale welvaart niet doen verhogen.

⁵ Zie voor een voorbeeld over de Britse situatie Jepma, 1994a, p.13.

Uit de theorie blijkt dat, behalve bij het met zeer stringente theoretische randvoorwaarden omgeven strategisch handelsbeleid, een exportsubsidie per definitie de nationale welvaart zal doen dalen. De mate waarin de bedrijven bij een exportsubsidie de 'rent' doorgeven aan de ontvanger, door een verlaging van de verkoopprijs, hangt af van vraag- en aanbodelasticiteiten. Het lijkt aannemelijk dat als gevolg van binding een inelastisch aanbod en een elastische vraag resulteert. De leverancier heeft een sterke aanbodpositie; de export wordt immers sowieso gefinancierd, hij hoeft zich niet zo druk te maken om (internationale) concurrentie en de ontvanger zal, vooral als de levering een groot schenkingselement bezit, niet al te kritisch zijn over de leveringsvoorwaarden.

Hierdoor kan de exporteur zijn verkoopprijs in belangrijke mate zelf bepalen en zal de verstrekte 'subsidie' als een 'rent' binnen het bedrijfsleven blijven hangen. Dit laatste zal zich in mindere mate voordoen naarmate de ontvanger meer mogelijkheden heeft om de verschillende donoren tegen elkaar uit te spelen en zo gunstiger voorwaarden weet te bedingen, zodat het aanbod elastischer wordt en de 'rents' naar de ontvanger stromen. In de praktijk doet dit verschijnsel zich vooral in de zogenaamde 'spoiled areas' - Indonesië, China en India - voor.

Binding van hulp kan worden bekeken vanuit het standpunt van de donor en dat van de ontvanger. Indien binding wordt gehanteerd met het oog op exportsteun is het effect ervan op de nationale economie gering. Allereerst komt dit doordat de omvang van gebonden hulp gerelateerd aan de totale economische activiteit gering is. Bovendien blijkt binding een bijzonder kostenineffectieve manier te zijn om werkgelegenheid in het eigen bedrijfsleven te creëren. Binding draagt slechts voor enkele tienden van procenten bij aan de nationale werkgelegenheid, terwijl de kosten per gecreëerd mensjaar vermoedelijk tussen de \$50.000 en \$100.000 liggen.⁶

Daarnaast lijkt binding vooral in het voordeel te werken van kapitaalintensieve en concurrerende ondernemingen die ook anderszins succesvol zijn op de markten van de ontvanger. Mede hierdoor blijft ook de netto exportcreatie zeer beperkt. Het verschijnsel van fungibiliteit, substitutie van niet-gesubsidieerde naar gesubsidieerde export, doet hier opgeld, een effect dat gezien empirische informatie zeker niet verwaarloosbaar is.⁷

⁶ Zie bijvoorbeeld Byatt, 1984; Malek c.s., 1986; Morrissey, 1990.

⁷ Voor een overzicht van de diverse empirische studies over fungibiliteit zie Jepma, 1991a, pp. 42-46.

Internationaal is het effect van binding voor het eigen bedrijfsleven gering doordat alle donoren het in meerdere of mindere mate gebruiken. Ook is het effect van binding steeds minder geworden door de gestegen internationale verwevenheid van het bedrijfsleven. Er zijn gevallen bekend waar binding door multinationals als een handicap werd beschouwd, en waar door de onderneming om ontbinding werd verzocht om vanuit een buitenlandse dochter te kunnen leveren (Hoebink, 1988, p.180). Ook geldt hier opnieuw dat steun aan een nationale, doch internationaal opererende onderneming gemakkelijk kan 'weglekken' naar de buitenlandse leveranciers dan wel afnemers. Jepma (1994b, p.12) schat bijvoorbeeld dat van de Nederlandse export slechts ongeveer 30% in Nederland wordt toegevoegd; de rest van de waarde wordt doorgevoerd. Hierdoor is het de vraag in hoeverre de nationale overheid in staat is door het subsidiëren van export (met hulp gelden) de 'eigen' industrie effectief te ondersteunen.

Tenslotte zorgt binding voor distorsies in de eigen economie. Bedrijven gaan zich richten op onproductieve activiteiten zoals 'rent-seeking' en niet-gesteunde bedrijven worden op een potentiële concurrentie-achterstand gezet. De kans op 'rent-seeking' wordt positief beïnvloed doordat hulpgefinancierde aanbesteding sterk geconcentreerd is op een kleine groep van sectoren en ondernemingen. Recent materiaal geeft aan dat 10 grote Nederlandse ondernemingen ongeveer 80% van de Nederlandse koek verdelen (Jepma, 1994a, p.42). Een studie over de Franse situatie (Messerlin, 1986) bracht aan het licht dat de sectoren vliegtuigbouw en scheepvaart een subsidie van 20% kregen. Door continue subsidiëring met hulp gelden kan bij bedrijven de indruk ontstaan dat deze subsidies permanent zijn, zodat ze deze subsidies gaan incorporeren in hun beleid. Op die manier ontstaan subsidie-verslaafde ondernemingen die slecht voorbereid zijn op de mogelijkheid dat deze subsidies zouden verdwijnen, bijvoorbeeld doordat in multilateraal kader wordt overeengekomen om deze non-tarifaire belemmeringen af te bouwen. Bovendien dient men te beseffen dat een proces waarin diverse nationale overheden in toenemende mate hulp gelden tegen elkaar inzetten met het oog op de exportconcurrentie voor het eigen bedrijfsleven, het zogenaamde 'matching', gemakkelijk kan escaleren en uiteindelijk ditzelfde bedrijfsleven geen voordelen biedt.

Dan zijn er natuurlijk nog de gevolgen voor de ontvangers zelf. De directe kosten van binding voor ontvangers bestaan voornamelijk uit een verschil in prijs en andere voorwaarden tussen hulpgefinancierde leveranties en commerciële import. Over het algemeen leidt dit tot een stijging van de prijs, hoewel een aantal matigende factoren er zorg voor kan dragen dat het negatieve effect van binding enigszins wordt getemperd. Zo kan de leverancier de meest kosteneffectieve zijn, doordat donoren vaak producten en

diensten binden waar het eigen bedrijfsleven een sterke concurrentiepositie in bezit, zodat een lage prijs berekend wordt. Ook zal een bedrijf zijn goede relatie met de eigen overheid niet op het spel willen zetten, bijvoorbeeld door de ontvanger een exorbitant hoge prijs te berekenen, met het oog op toekomstige orders.

Naast de directe kosten van binding spelen ook indirecte kosten een voorname rol. Hierbij valt te denken aan kosten die voortvloeien uit door de donor geleverde hulp die niet volledig voldoet aan de prioriteiten van de ontvanger, een gebrekkige aansluiting bij de lokale know-how, onvoldoende aandacht voor onderhoud en reparaties, gebrek aan donorcoördinatie, een voorkeur voor grote prestigeprojecten, enzovoort. Dit soort factoren zijn in de praktijk minstens even doorslaggevend voor het profijt van de ontvanger als de directe leverantievoorwaarden.

Op basis van de bestaande literatuur kan worden verondersteld dat de directe kosten van binding voor ontvangers variëren tussen de 15 en 20%. Als ook het bindingspercentage en schenkingselement bekend zijn, dan blijkt dat binding de reële waarde van hulp met ongeveer 10 tot 15% vermindert. Indien wordt uitgegaan van 10% dan blijkt dat de jaarlijkse directe kosten vanwege binding van de bilaterale OESO-hulp voor de ontvangers in 1988-1989 ongeveer 1,5 miljard gulden bedroegen, en dat binding de reële waarde van de bilaterale hulp van de lidstaten met ongeveer 2,5% vermindert (OESO, 1993a, 16).

Dus zelfs als men al overheidssteun aan het bedrijfsleven zou willen geven, bijvoorbeeld in het kader van industriebeleid, dan nog rijst de vraag of de hier behandelde weg van indirecte exportsteun wel de juiste is. Een deel van de steun vloeit immers vermoedelijk weg naar het buitenland, niet alleen door afwentelingseffecten, maar ook door de toegenomen internationale verwevenheid bij de produktie. Bovendien zijn er vrij sterke aanwijzingen dat de hulpgefinancierde export voor een aanzienlijk deel toch wel tot stand was gekomen (de eerdergenoemde fungibiliteit), zodat de netto exporttoename beperkt blijft. In feite vindt een substitutie plaats van niet-gesubsidieerde naar gesubsidieerde export. Derhalve wordt meer en meer onderkend dat de kern van het vraagstuk waarom landen, zij het in uiteenlopende mate, de ontwikkelingshulp blijven inzetten voor nationale exportsteun is gelegen in de moeilijkheid om te komen tot betrouwbare internationale afspraken.

3. Effect ontbinding

Zoals uit het voorgaande is gebleken zal binding van ontwikkelingshulp voor de donoren macro-economisch gezien weinig effect sorteren. Het tegenover-

gestelde lijkt dan ook erg waarschijnlijk. Een goed gecoördineerde, in internationaal kader genomen stap naar een lagere mate van binding of ontbinding zal ook geringe macro-economische gevolgen hebben.

De vraag rijst welke verschuivingen men zou kunnen verwachten in de exportstromen indien alle thans gebonden bilaterale hulp van de OESO-landen voortaan wordt aanbesteed via een open internationale aanbestedingsprocedure. Op verzoek van de OESO DAC/FA Working Party en Consensus groep werd recentelijk een simulatie verricht om deze vraag te beantwoorden (OESO, 1993a). Daarbij werd gebruik gemaakt van de verschillen in het regionale patroon van aanbestedingen binnen het OESO-gebied tussen de met gebonden hulp gefinancierde export en de export op basis van 'commerciële' transacties. Hierbij werd verondersteld dat per donor sprake is van eenzelfde patroon van goederenleveranties per bestemmingssector in de uiteenlopende ontvangende landen, dat de huidige regionale samenstelling van de leveranciers in de OESO-landen per goederencategorie op basis van commerciële uitvoer overeenkomt met die welke zou voortvloeien uit de aanbesteding op basis van OESO-ontbinding, maar dat de samenstelling van de bestemmingssectoren van de gezamenlijke OESO-hulp in de diverse ontvangende landen niet verandert.

Aldus kon worden uitgerekend hoe de volledige en consequente toepassing van een regime van OESO-ontbinding zou doorwerken in de omvang en samenstelling van de export van de OESO-landen naar de ontwikkelingslanden. Aan de hand van deze veronderstellingen is een situatie van ontbinding van OESO-hulp gesimuleerd voor de jaren 1988-1990 onder de veronderstelling dat de cumulatieve export van de lidstaten tezamen door de beleidsaanpassing geen wijziging ondergaat. In de simulatie werden 18 donoren, 41 ontvangers, 10 goederengroepen en 7 bestemmingssectoren onderscheiden.

De belangrijkste uitkomsten, die in tabel 2 zijn weergegeven, bevestigen de indruk dat de gevolgen voor de donoren van ontbinding op OESO-niveau van de bilaterale hulp macro-economisch gezien gering zijn: vrijwel steeds (aanzienlijk) minder dan 1% van de totale export. Voor een land als Nederland zijn de effecten voor de totale export eigenlijk verwaarloosbaar. Hieraan dient te worden toegevoegd dat in de berekening geen rekening gehouden is met:

- de fungibiliteit;
- de positieve dynamische effecten op de uitvoer van een vergrote internationale concurrentie;
- de eventuele positieve effecten op de export doordat de vrijkomende overheidsmiddelen anderszins worden aangewend (N.B. de OESO (1991) schatte de totale omvang van de Franse exportkredieten en exportkrediet-

verzekering gedurende de eerste helft van 1990 op \$60 miljard, een kwart van het OESO-totaal);

- het feit dat een belangrijk deel van de met hulp gefinancierde aanbestedingen sowieso minder geschikt is voor aanbestedingsprocedures op basis van internationale inschrijving.

Deze factoren zullen er in meerdere of mindere mate zorg voor dragen dat de negatieve gevolgen van ontbinding op OESO-niveau voor de export enigszins worden gematigd. Het is echter onduidelijk hoe groot de invloed van deze afzonderlijke factoren precies is. Daar komt nog bij dat gezien de weinig transparante toepassing van het formele streven om te komen tot ontbinding, het niet realistisch is te veronderstellen dat volledige ontbinding daadwerkelijk in volle omvang en op effectieve wijze kan worden gerealiseerd zoals de simulatie veronderstelt.

Tabel 2: Werkelijke export, en het gevolg van ontbinding op de export, voor 18 OESO-donoren en 41 ontwikkelingslanden, 1988-90 (miljoen \$ en %)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Australië	2774	401	404	4	1	0,1	0,01
België	4036	250	588	338	135	8,4	0,29
Canada	3308	1017	482	-535	-53	-16,2	-0,45
Denemarken	761	168	111	-57	-34	-7,5	-0,17
Duitsland	13334	2160	1944	-216	-10	-1,6	-0,05
Finland	768	382	112	-270	-71	-35,1	-1,01
Frankrijk	14025	3267	2044	-1223	-37	-8,7	-0,58
Ierland	490	2	71	69	3472	14,2	0,29
Italië	7193	2307	1049	-1258	-55	-17,5	-0,75
Japan	26297	2170	3833	1664	77	6,3	0,58
Nederland	3553	769	518	-251	-33	-7,1	-0,19
Nieuw Zeeland	603	38	88	50	130	8,2	0,55
Noorwegen	551	145	80	-65	-45	-11,7	-0,19
Oostenrijk	832	351	121	-230	-65	-27,6	-0,55
V.K.	7912	1295	1153	-142	-11	-1,8	-0,08
V.S.	44776	4687	6527	1840	39	4,1	0,50
Zweden	2310	350	337	-13	-4	-0,6	-0,02
Zwitserland	2806	115	409	295	257	10,5	0,45
EU-8	51303	10218	7479	-2739	-27	-5,3	-0,22

Bron: OESO, 1993a, 11.

- (1) Totale export naar ontwikkelingslanden
- (2) Hulpgefinancierde export naar de ontwikkelingslanden; huidige situatie
- (3) Hulpgefinancierde export naar de ontwikkelingslanden; situatie na de beleidsaanpassing (OESO-ontbinding)
- (4) Verandering in de export door de beleidsaanpassing
- (5) Gevolg van de beleidsaanpassing als percentage van de hulpgefinancierde export
- (6) Gevolg van de beleidsaanpassing als percentage van de totale export naar de 41 ontwikkelingslanden
- (7) Gevolg van de beleidsaanpassing als percentage van de totale export naar alle landen

De getallen in kolommen (1)-(4) zijn uitgedrukt in miljoenen dollars

Uit de simulatie komt het ruwe beeld naar voren dat de Verenigde Staten en Japan van OESO-ontbinding zouden kunnen profiteren, terwijl de EU in een wat minder florissante positie zou verkeren. Dit hoeft echter nog niet te betekenen dat de EU er relatief op achteruit zou gaan, gezien de eerder genoemde matigende factoren. Voor het overige voldoen de uitkomsten tevens aan de a priori gedachtengang dat ontbinding in het voordeel werkt van:

- donoren met een relatief klein hulpbudget ten opzichte van hun BNP;
- grote landen waarvoor het gezien de schaal van de economische activiteit ten de moeite loont om intensieve handelscontacten op te zetten met diverse ontwikkelingslanden;
- landen met een sterke concurrentiepositie ten aanzien van de typische invoerproducten van ontwikkelingslanden, zoals kapitaalgoederen.

De conclusie op basis van de economische analyse moet dan ook zijn dat, afgezien van specifieke deelbelangen, binding en ontbinding vooral politieke vraagstukken zijn die samenhangen met het prisoners' dilemma van de internationale besluitvorming: elk land wordt gestraft voor eenzijdige ontbinding.

4. Nederland

Nederland behoort traditioneel tot de weinige landen die jaarlijks voldoen aan de VN-richtlijn van het verstrekken van 0,7% van het BNP aan ODA. In 1991 verstreekte Nederland 0,88% van zijn BNP aan ODA, terwijl het gemiddelde van de DAC-landen 0,33% bedroeg. Daarnaast verstreekt Nederland relatief weinig gebonden hulp. In 1990 was 3,7% van de Nederlandse bilaterale hulp gebonden, tegen een DAC-gemiddelde van 23,5%. Dit komt vooral door het hoge percentage partieel ontbonden hulp dat Nederland verstreekt (29,5% tegen een DAC-gemiddelde van 4,7%).

Van oudsher klaagt het Nederlandse bedrijfsleven over haar geringe rol in het Nederlandse ontwikkelingsbeleid. De bedrijfsgerichte programma's bedroegen in 1993 5,5% van de begroting van DGIS. Toch bleef een deel van deze middelen onderbested, volgens de bedrijven (Internationale Samenwerking, 1994, p.19) door de administratieve rompslomp en de relatief sterke, overigens wel door de OESO verplichte, check in Nederland op ontwikkelingsrelevantie van projecten. Volgens Bouma en Tjeerdsma (1993a, pp.127-130) lopen bovendien de terugvloeiingspercentages (zie eerder) in Nederland terug als gevolg van de relatief lage bindingsgraad in Nederland. Ook de beslissing van minister Pronk om de uitbestedingsprocedure voor technische hulp te wijzigen en het grensbedrag voor Europese

'tendering' te verlagen naar een half miljoen gulden, zou de terugvloeiingspercentages nog verder onder druk zetten.

Door anderen wordt daar echter tegenin gebracht dat het Nederlandse bedrijfsleven van meet af aan sterke zeggenschap had in de bestemming van ontwikkelingsgelden. Illustratief is het voorbeeld dat Hoebink aanhaalt in Internationale Samenwerking (1994, pp.19-20). Het eerste land dat hulp ontving van Nederland was India. Omdat India betalingsbalansproblemen had kon Philips de benodigde onderdelen voor haar dochterbedrijf niet ingevoerd krijgen. Met Nederlandse hulp werd dit probleem verholpen. Daarnaast leidt de voorkeur van het bedrijfsleven voor het verstrekken van gebonden hulp - in Nederland vooral als tegenwicht tegen fors met hulp gesubsidieerde ondernemingen in andere landen - tot extra kosten en verstoringen in de donor en in het ontvangende land (zie eerder), hoewel subsidiëring de individueel gesteunde onderneming (op korte termijn) wel profijt zal geven.

In onze analyse hebben wij geprobeerd aan te tonen dat binding schadelijke gevolgen heeft voor het ontvangende land en de donor. Dit wordt overigens in Nederland zeer breed gedragen (door de overheid en het bedrijfsleven). Ontbinding op EU-schaal en OESO-schaal zou respectievelijk 2 en 1,5 miljard gulden opleveren, zonder dat de effectiviteit van hulp daaronder te lijden heeft. Nederland zou bij zo'n multilateraal genomen stap goed kunnen profiteren van zijn concurrentiekracht. Zo geeft Nederland ongeveer 5% van de totale Europese hulp, terwijl het er in slaagt om 10% daarvan in de vorm van opdrachten binnen te halen.

5. Politieke argumenten

In de argumentatie van de kant van diegenen die zich traditioneel het meest tegen verdergaande vormen van ontbinding verzetten, wordt naar voren gebracht dat ontbinding een ongunstig effect zou hebben op het politieke draagvlak van de ontwikkelingshulpverlening. Ontbinding zou uiteindelijk het hulpvolume verminderen. Men baseert zich daarbij meestal op waarnemingen of enquêtes waarbij het niet altijd in de vraagstelling duidelijk is of de aan de ondervraagden gesuggereerde ontbinding eenzijdig of collectief wordt uitgevoerd.

Men kan zich echter afvragen hoe sterk dit argument werkelijk is. Uit enquêtes onder het publiek blijkt dat de meeste mensen hulp voornamelijk

associëren met liefdadigheid en de bestrijding van menselijke ellende.⁸ Het element van binding lijkt de mensen nauwelijks te interesseren, voorzover men daarover überhaupt al geïnformeerd is. Daarnaast worden meestal de werkelijke grootte van hulpstromen overschat en de terugvloeiende stromen onderschat. Tegen deze achtergrond valt op voorhand moeilijk in te zien waarom de publieke steun voor de huidige omvang van de ontwikkelingsbudgetten schade zou ondervinden van een ontwikkeling richting OESO-ontbinding. Er zijn echter ook signalen waaruit blijkt dat als gevolg van de recessie de publieke steun voor de hoogte van de ontwikkelingsbudgetten, vooral in de Scandinavische landen, wat terugloopt. Toch kan men op grond van de uitgevoerde onderzoeken geen eensluidend antwoord geven op de vraag of ontbinding van hulp zou leiden tot een verlaging van de hulpbudgetten.

Om te testen of er wellicht enige empirische samenhang kan worden aangetoond tussen het afbrokkelende politieke draagvlak voor de traditionele ontwikkelingshulpverlening en de perceptie bij het grote publiek van het verschijnsel binding/ontbinding, hebben wij een regressie toegepast op de hulp/bindingsgegevens van een 18-tal OESO-donoren gedurende 1988-1991. De gedachtengang hierbij was dat landen met een sterke mate van binding van hun hulp wellicht mede hierdoor bereid zijn relatief meer hulp te verstrekken. Hieruit kwam het volgende schattingsresultaat naar voren:

$$\text{ODA/BNP} = 0,830 - 0,004 B - 0,310 D \quad R^2 = 0,32$$

$$(-2,40) \quad (-4,80)$$

ODA = officiële ontwikkelingshulp volgens de DAC-definitie

B = bindingspercentage

D = dummy variabele (1 = grote DAC landen: Frankrijk, Duitsland, Italië, Japan, VK, VS; 0 = overige DAC landen)

Naast het grote aantal onderzoeken op dit terrein die suggereren dat het grote publiek in feite nauwelijks weet heeft van en geïnteresseerd is in het verschijnsel binding van ontwikkelingshulp, ondersteunt ook deze uitkomst niet de suggestie, dat er een positief verband bestaat tussen de relatieve omvang van de hulpverlening en de mate van binding. In feite immers is dit verband, blijkens onze schatting, negatief in plaats van positief.

⁸ Voor een literatuuroverzicht zie Jepma, 1994a, pp.76-77.

6. OESO-beleid voor het Helsinki-pakket

In OESO-verband is men al vrij lang bezig regelgeving te ontwikkelen om paal en perk te stellen aan de praktijk van het combineren van hulp met exportkredieten.⁹ Het belangrijkste bezwaar hiertegen was aanvankelijk gelegen in het hefboomeffect in termen van exportbevordering. Immers, indien men 100 aan hulp inzet om een aantrekkelijk doch gebonden concessioneel krediet (d.w.z. tegen lagere dan marktrente) te creëren van, zeg, 500, dan kan de resulterende exporttoename een veelvoud van het ingezette hulpbedrag bedragen. Vandaar dat men vooral in het midden van de jaren tachtig trachtte de mate van concessionaliteit (=schenking) van dergelijke gebonden zachte kredieten op te voeren. Hiermee zou een drieledig doel worden bereikt, namelijk een vermindering van de genoemde hefboomwerking, een snellere uitputting (t.o.v. de omvang van de kredietverlening) van de hulpmiddelen die voor dit doel zouden kunnen worden ingezet en een meer ontwikkelingsgerichte en dus minder handelsverstorende kredietverlening. Vooral het in 1987 ingevoerde Wallen-pakket werd als een doorbraak gezien. De formule voor het berekenen van het schenkingselement van een transactie werd gewijzigd, en concessionaliteitsgehalte genoemd. Bovendien werd bewerkstelligd dat met ingang van 1988 gebonden zachte kredieten een concessionaliteitsgehalte van ten minste 35% dienden te hebben (i.g.v. de minst ontwikkelde landen (MOL's) meer dan 50%).¹⁰

Door dit beleid daalde de omvang van de gebonden leningen aanvankelijk echter niet overtuigend; in sommige donorlanden werden juist meer hulpgelden voor exportbevordering ingezet. Vandaar dat men gaandeweg een nieuwe benadering ontwikkelde om handelsverstoringen door de toepassing van hulp/exportkrediet-combinaties zoveel mogelijk tegen te gaan. Men ging er meer op toezien dat de verstrekte concessionele kredieten werkelijk ontwikkelingsgericht zouden worden aangewend en hoopte zo de kans op handelsverstoringen te verminderen. Ook in Nederland gaf een uitvoerige evaluatie van het toenmalige gemengde kredieten programma (IOV, 1990) aanleiding tot een bijstelling van het programma met een sterker toezicht op de ontwikkelingsrelevantie, vooral voor die gevallen waarin het programma op een offensieve wijze werd toegepast. In DAC-verband werden in 1987 de 'Guiding Principles' ten aanzien van gemengde kredieten herzien in die zin dat deze voortaan beperkt zouden moeten blijven tot '*programmes ... carefully appraised against developmental standards*' (OESO, 1987). Omdat

⁹ Sinds 1978 fungeert de 'Consensus' als raamwerk waar voorwaarden worden gesteld aan de financieringscondities van exporttransacties.

¹⁰ In 1983 en 1985 was dit minimumpercentage al gesteld op respectievelijk 20 en 25%.

de naleving van deze beginselen echter niet kan worden afgedwongen - de beginselen zijn niet juridisch bindend - bleef het effect hiervan beperkt.

7. Het Helsinki-pakket

Vandaar dat men in OESO-verband inmiddels een stap verder heeft gezet door de aanvaarding in december 1991 van het Helsinki-pakket. Het meest vernieuwende punt van dit pakket was de regel dat voortaan, behalve voor de MOL's, een project dat financieel levensvatbaar was met commerciële kredieten - 'commercially viable' - geen gebonden kredieten meer zou mogen ontvangen. De kwalitatieve Helsinki-regels betekenen een 'breuk' met de oudere kwantitatieve maatregelen, het verhogen van concessionaliteits-niveaus. In het kader van het Helsinki-pakket werd een aantal maatregelen getroffen met het doel te voorkomen dat hulp gelden steeds meer handelsverstorend zouden werken:

- alle gebonden concessionele financieringspakketten voor export naar ontwikkelingslanden zouden voortaan in beginsel getoetst dienen te worden aan het criterium van commerciële levensvatbaarheid. De bedoeling was dat gebonden hulp/exportkrediet-combinaties uitdrukkelijk niet ter financiering van commercieel levensvatbare projecten in ontwikkelingslanden zouden worden gebruikt. Deze projecten zouden immers via de commerciële kanalen dienen te worden gefinancierd;
- de toepassing van het bovengenoemde beginsel werd gedifferentieerd naar het inkomensniveau van de ontvangers: voor de rijkste landen (inkomen per hoofd 1991 meer dan \$2.555) zouden gebonden hulp/exportkrediet-combinaties nooit mogen worden toegepast; de MOL's werden om praktische redenen van bovengenoemd principe uitgesloten (de laatste jaren ontvangen deze minder dan 1% van deze kredieten); het bovengenoemde principe gold echter onverkort voor de overigens vrij smalle tussencategorie van ontvangers met dien verstande dat het regime zich niet uitstrekt tot projecten minder dan SDR 2 miljoen¹¹;
- het bovengenoemde regime geldt eveneens niet wanneer sprake is van schenking of bijna-schenking (concessionaliteitsniveau meer dan 80%); in dat geval vertrouwt men erop dat het project voldoende ontwikkelingsrelevant is;
- tenslotte is, behoudens enige technische uitzonderingen, het regime uiter aard niet van toepassing wanneer de kredieten ongebonden worden verstrekt.

¹¹ Over 1992 ging meer dan 50% van de kredieten in deze categorie naar China, Indonesië, India en Argentinië.

In het Helsinki-pakket is tevens een aanscherping opgenomen van de verplichting om voorgenomen kredietaanbiedingen bij de OESO aan te melden (aanmelding is verplicht voor projecten boven SDR 2 miljoen). In geval er, bijvoorbeeld na klachten van een andere OESO-donor, gereede twijfel rijst over de verenigbaarheid van het krediet-aanbod met de Helsinki-regels, wordt de verstrekker van OESO-wege voorgesteld het krediet-aanbod in te trekken. Doet deze dat niet dan is een schriftelijke verklaring vereist; deze zal in een jaarlijks OESO-rapport worden opgenomen. Op deze wijze hoopt men politieke druk op de landen te kunnen uitoefenen om zich inderdaad zoveel mogelijk aan deze regels te houden.

8. Het effect van het Helsinki-pakket

De vraag rijst of men met dit pakket het beoogde doel - voorkomen dat de aanwending van hulp gelden leidt tot verstoring van internationale concurrentieverhoudingen - wezenlijk naderbij kan brengen. Omdat het pakket feitelijk pas op 15 februari 1992 van kracht werd is de vergelijkingsbasis nogal beperkt. Het beschikbare cijfermateriaal dwingt echter toch al wel tot enkele voorzichtige conclusies (zie tabel 3). Zo steeg het aandeel van de aangemelde gebonden concessionele kredieten in 1992, van een al hoog niveau in 1991, naar een totaal van 824, met een waarde van \$15,4 miljard. Daarnaast is over 1992 het aandeel van de aangemelde concessionele kredieten, dat kan worden geclassificeerd als vallende onder het Helsinki-regime, aanzienlijk gedaald ten opzichte van het corresponderende aandeel dat in voorgaande jaren gegolden zou hebben als het Helsinki-pakket dan van kracht was geweest. Berekeningen van de OESO over 1989-91 wijzen uit dat de Helsinki-type kredieten in deze jaren varieerden van circa 60 tot 65% van de totale aangemelde hulpkredieten; over 1992 was dit aandeel gedaald tot ruim 30%!

Een aantal verschuivingen bieden een mogelijke verklaring voor het bovengenoemde verschijnsel:

- naar het zich laat aanzien hebben donoren de omvang van de aangemelde ongebonden hulpverlening recentelijk sterk verhoogd, mogelijk om het Helsinki-regime te ontwijken: varieerde de omvang hiervan gedurende 1989-91 ruwweg tussen SDR 1 à 1,5 miljard, gedurende 1992 was deze post opgelopen tot bijna SDR 5,2 miljard;¹²
- de donoren lijken op vrij grote schaal gebruik gemaakt te hebben van de

¹² Overigens is het opvallend dat het aandeel van de hoog-concessionele leningen vrij abrupt lijkt te zijn gedaald: van SDR 4.575 miljoen over 1991 (inclusief januari/februari 1992) naar SDR 767 miljoen over de rest van 1992.

mogelijkheid om net voor de ingangsdatum van het pakket nog kredieten aan te melden. Dit was te meer aantrekkelijk daar de regels niet gelden voor 'prior commitments' (voordien aangemelde kredietcommitteringen). Dit effect kan echter slechts tijdelijk zijn;

- donoren lijken eveneens op grote schaal kredieten van het Helsinki-type te hebben aangemeld kort voordat het regime van kracht is geworden. Dit verklaart ook de terugval van dit type kredieten van SDR 10,6 miljard over 1991 naar circa SDR 3,8 miljard over 1992. Ook dit effect kan echter slechts tijdelijk zijn.

Type hulpkrediet	1989	1990	1991 ¹	1992 ²
a. Zacht (concessionaliteitsgehalte \geq 80%)	3846	2463	4575	767
b. Klein (waarde < SDR 2 miljoen)	41	71	126	39
c. Ongebonden	1239	1554	946	5194
d. Voor MOL's	410	176	145	42
e. Voor scheepen	25	15	400	120
f. Voor rijkste landen (inkomen per hoofd 1991 > \$2555)	196	609	636	0
g. Voor andere landen	9355	6066	9975	3784
niet-Helsinki type (a-e)	5561	4278	6191	6162
Helsinki type (f-g)	9552	6674	10611	3784
Voordien aangemelde kredietcommitteringen	326	240	128	2336
Totaal	15438	11192	16929	12282

Bron: OESO, 1993b, 9.

- 1 Inclusief aanmeldingen voor de eerste twee maanden van 1992, gecorrigeerd door te vermenigvuldigen met 12/14.
- 2 Exclusief aanmeldingen voor de eerste twee maanden van 1992, gecorrigeerd door te vermenigvuldigen met 14/12.

De voorzichtige conclusie uit het bovenstaande cijfermateriaal lijkt te zijn enerzijds dat er een aanzienlijk, doch per definitie tijdelijk overgangseffect merkbaar is waarbij de donoren op de regime-wisseling hebben geanticipeerd. Dit suggereert dat de donorgemeenschap het nieuwe beleid zeer serieus neemt. Anderzijds wijzen de jongste gegevens uit dat sprake is van een forse toename van ongebonden concessionele kredietverlening. Dit laatste zou een blijvend effect kunnen zijn. Voor belangrijke verschuivingen in de sfeer van de regionale of sectorale bestemming van de kredieten bestaan er nog weinig aanwijzingen.

Indien het Helsinki-pakket per saldo ontbinding van hulp bevordert kan dit, gezien het jarenlange OESO-streven naar ontbinding, gezien worden als een belangrijk winstpunt. De hamvraag, die vervolgens naar voren komt, luidt in

hoeverre de kredieten die formeel als ongebonden zijn aangemerkt ook daadwerkelijk vrij (kunnen) worden aanbesteed. Het voornemen bestaat om OESO-landen informatie te vragen over de feitelijke aanbesteding van de hulpgefinancierde export. Daarnaast is het bovendien nog niet volledig duidelijk in hoeverre het criterium van commerciële levensvatbaarheid in de praktijk systematisch en succesvol kan worden toegepast. Vandaar dat de OESO blijft voortgaan op de ingeslagen weg in de richting van zoveel mogelijk transparante en op internationale concurrentie gebaseerde aanbestedingsprocedures van de met concessioneel krediet gefinancierde projecten in ontwikkelingslanden.

Ter illustratie van het functioneren van het Helsinki-pakket in de praktijk nog een aantal cijfers. Van de 824 aanmeldingen over 1992 bleken er 137, met een waarde van \$3,8 miljard, in potentie rijp voor consultatie (U.S. Congress, 1993, pp.52-53). In 4 gevallen werd toen het aanbod teruggetrokken; in 41 gevallen werd formele consultatie aangevraagd, waarvan er 36 waren afgerond in april 1993. In 13 gevallen werden de projecten als zijnde niet commercieel levensvatbaar beoordeeld; in 7 gevallen ontving het ontvangende land 'substantiële steun', terwijl in de resterende 16 gevallen het project commercieel levensvatbaar was. In 7 overige gevallen ging de donor verder met zijn kredietaanbod, zodat het een verklaring moest afgeven over het 'zwaarwegende nationale belang' van het project.

9. Conclusie

Nadat in de jaren 80 ontwikkelingshulp gaandeweg meer werd ingezet voor exportsteun, lijken de jaren 90 een keer ten goede te brengen. Mede door het van kracht worden van het Helsinki-pakket lijkt er een einde te zijn gekomen aan de toename van gebonden ontwikkelingshulp. Doordat de macro-economische baten van binding gering en twijfelachtig lijken te zijn, lijkt, in een 'zero-sum' context en indien wordt afgezien van het optreden van dynamiek, het corresponderende verlies in export-aandelen (als dat er al is) in geval van OESO-ontbinding eveneens gering te zijn. De weg lijkt dus vrij om te komen tot ontbinding in een internationaal kader, bijvoorbeeld in OESO- of EU-verband. Waarom dat nog steeds niet gebeurt ligt vooral in de moeilijkheid om te komen tot internationale afspraken en politieke onwil. In de onderhandelingen lijken specifieke deelbelangen vooralsnog zwaarder te wegen dan de nationale welvaart van de donorlanden en dat van de ontwikkelingslanden.

Literatuur

- Bouma, E. en R.J. Tjeerdsma, 1993a, De besteding van ontwikkelingsgelden in Nederland, *Openbare Uitgaven*, nr. 3, pp. 124-131
- , 1993b, De besteding van ontwikkelingsgelden in Nederland: nawoord, *Openbare Uitgaven*, nr. 4, pp. 199-202
- Burghard, C. en H.H. Lembke, 1992, *The Development Cooperation Policy of the Federal Republic of Germany*, German Development Institute, Berlijn
- Byatt, I.C.R., 1984, Byatt Report on Subsidies to British Export Credits, *World Economy*, 7(2), pp. 163-178
- Export-Import Bank of the U.S., 1993, *Report to the U.S. Congress under Section 15(g) of the Export-Import Bank Act of 1945 as Amended*, Washington DC
- Hoebink, P., 1988, *Geven is nemen: de Nederlandse ontwikkelingshulp aan Tanzania en Sri Lanka*, Stichting Derde Wereld Publikaties, Nijmegen
- Inspectie Ontwikkelingssamenwerking te Velde (IOV), 1990, *Hulp of handel? Een evaluatie-onderzoek van het programma Ontwikkelingsrelevante Exporttransacties*, Den Haag
- Internationale Samenwerking, 1994, *De lusten en lasten van een moeizame relatie*, nr. 2, pp. 18-21
- Jepma, C.J., 1991a, *The Tying of Aid*, OESO, Parijs
- , 1991b, *EC-Wide Untying*, IDE paper 9113, Groningen
- , 1994a, *Inter-nation Policy Co-ordination and Untying of Aid*, Avebury, (binnenkort te verschijnen)
- , 1994b, *Internationale Handel: Vrijheid en Begrenzing*, Wolters Noordhof, (binnenkort te verschijnen)
- Kamphuis, E., 1993, Besteding van ontwikkelingshulp: een public choice benadering, *Openbare Uitgaven*, nr. 5, pp. 212-220
- Kock, E.A.R.F., 1993, Concessional Export Financing: Aid or Trade?, *Development & Security*, nr. 40, Centre for Development Studies/ University of Groningen
- Malek, M.H., May, R.S. en D. Schumacher, 1986, *The Impact of Overseas Aid on the Economies of the Federal Republic of Germany and the United Kingdom*, Londen
- Messerlin, P., 1986, Export-credit Mercantilism à la Française, *World Economy*, 9(4), pp. 385-408
- Morrissey, W.O., 1990, The Commercialisation of Aid: Business Interests and the UK Aid Budget 1978-88, *Development Policy Review*, 8(3), pp.301-322
- OESO, 1987, *DAC Adopts Revised Guiding Principles for Associated Financing and Tied, Partially Tied and Untied ODA*, PRESS/A(87)23,

- Parijs
- , 1991, *Economic Outlook*, nr. 49, Parijs
- , 1992a, *Financing and External Debt of Developing Countries*, OESO, Parijs
- , 1992b, *Arrangement on Guidelines for Officially Supported Export Credits*, OCDE/GD(92)95, Parijs
- , 1993a, *Towards Greater Untying of Aid*, DCD/DAC/FA(92)/REV1, Parijs
- , 1993b, *Experience with Tied and Partially Untied Aid Finance Under The New Rules of the Arrangement*, TD/CONSENSUS/(93)4, Parijs
- Randel, J. en T. German, 1993, *The Reality of Aid: An Independent Review of International Aid*
- Ray, J.E., 1991, *Commercial Viability in the Helsinki Package*, draft paper, Parijs
- U.S. Congress, Office of Technology Assessment, 1993, *Development Assistance, Export Promotion, and Environmental Technology - Background Paper*, OTA-BP-ITE-107, Washington DC